International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 319-321

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 319-321
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 15-05-2024
Accepted: 21-06-2024

डी. विद्याश्रीः
शोधच्छात्रा, संस्कृतविभागः
उस्मानिया-विश्वविद्यालयः,
हैदराबादनगम्, तेलंगाना, भारत

Corresponding Author:
डी. विद्याश्रीः
शोधच्छात्रा, संस्कृतविभागः
उस्मानिया-विश्वविद्यालयः,
हैदराबादनगम्, तेलंगाना, भारत

नित्येषु वेदेषु अनित्यः इतिहासः?

डी. विद्याश्रीः

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतौ वेदानां महन्महत्वं विद्यते। वेदानां विषये भारतीयविचारधारायाः मन्तव्यमस्ति यत् वेदाः नित्याः परमेश्वरस्य ज्ञानरूपाः सृष्ट्यादौ मानवानां मङ्गलाय परमेश्वरेण मानवेभ्यः प्रदत्ताः। महाभारतस्य शान्तिपर्वणि एवमुच्यते-

'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा[1]।

एवंविधवेदेषु बहुत्र ऐतिहासिकपुरुषाणां नामानि सन्ति इव अनुभूयते। अनेन बहवः विद्वांसः मन्यन्ते यत् वेदेषु इतिहासः विद्यते इति। वेदेषु एवंविधानाम् ऐतिहासिकपुरुषाणां नामानि अवलोक्यन्ते- कुत्सः, शवैत्रेय-ऋषिः, वाक् अम्भृण ऋषिः (वागाम्भृणी), शुनःशेपः, अयास्यः, वरुण इत्यादयः। वेदानां सर्वानुक्रमणिरचयितृणां सायणादिभाष्यकाराणां मतेनापि वेदेषु इतिहासः स्वीकृतः इति केषाञ्चित् विदुषां मतम् अस्ति।
वेदाः नित्याः उच्यन्ते। इतिहासः अनित्यः भवति। नित्येषु वेदेषु अनित्यः इतिहासः न सम्भवति इति वेदनित्यत्ववादिनां बहूनां वैदिकानां मतम्। वेदेषु यत्रापि ऐतिहासिकशब्दाः दृश्यन्ते तत्र कथाः विचित्रतया वर्णिताः सन्ति। तत्र न कस्यापि देशस्य, न कस्यापि जातेः उत न कस्यापि राज्ञः क्रमबद्धेतिहासः दृश्यते। महर्षिदयानन्दस्य ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां वेदेषु इतिहासः वर्तते न वा इति विस्तृता चर्चा कृता अवलोक्यते। वेदसंज्ञाविचारः इति प्रकरणे एवं चर्चा विद्यते- 'यथा ब्राह्मणग्रन्थेषु मनुष्याणां नामलेखपूर्वका लौकिका इतिहासाः सन्ति न चैवं मन्त्रभागे। किञ्च भोः!

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्।
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्॥ यजुर्वेदः- ३,६२

इत्यादीनि वचनान्यृषीणां नामाङ्कितानि यजुर्वेदादिष्वपि दृश्यन्ते। अनेनेतिहासादिविषये मन्त्रब्राह्मणयोस्तुल्यता दृश्यते, पुनर्ब्राह्मणानामपि वेदसंज्ञा कुतो न मन्यते? मैवं भ्रमि। नैवात्र जमदग्निकश्यपौ देहधारिणो मनुष्यस्य नाम्नी स्तः। अत्र प्रमाणम्-

चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः। शतपथब्राह्मणम्- ८,१,२,३
कश्यपो वै कूर्मः, प्राणो वै कूर्मः। शतपथब्राह्मणम्- ७,५,१,५-७

अनेन प्राणस्य कूर्मः कश्यपश्च संज्ञास्ति। शरीरस्य नाभौ तस्य कूर्माकारावस्थितेः'[2]।
एवंप्रकारेण कश्यपशब्दस्य प्राणसंज्ञा अपि भवति इति महर्षिदयानन्दः प्रमाणानि दर्शयति। अतः तस्य मतेन कश्यपशब्देन ऐतिहासिक-ऋषिविशेषस्य ग्रहणं न भूत्वा प्राणानां संज्ञारूपेण कश्यपशब्दस्य ग्रहणं भवति।

तथैव अग्रेऽपि अस्य 'त्र्यायुषं जमदग्नेः–' इति मन्त्रस्य व्याख्या एवं कृता महर्षिदयानन्देन-

'अनेन मन्त्रेणेश्वर एव प्रार्थ्यते। तद्यथा- हे जगदीश्वर! भवत्कृपया नोऽस्माकं जमदग्निसंज्ञकस्य चक्षुषः कश्यपाख्यस्य प्राणस्य च (त्र्यायुषम्) त्रिगुणमर्थात् त्रीणि शतानि वर्षाणि यावत्तावदायुरस्तु। चक्षुरित्युपलक्षणमिन्द्रियाणां प्राणो मन-आदीनां च (यद्देवेषु त्र्यायुषम्) अत्र प्रमाणम्-

विद्वांसो हि देवाः- शतपथब्राह्मणम्- ३,७,३,१
अनेन विदुषां देवसंज्ञास्ति, देवेषु विद्वत्सु यावद्विद्याप्रभावयुक्तं त्रिगुणमायुर्भवति, (तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्) तत्सेन्द्रियाणां समनस्कानां नोऽस्माकं पूर्वोक्तं सुखयुक्तं त्रिगुणमायुरस्तु भवेत्। येन सुखयुक्ता वयं तावदायुर्भुञ्जीमहि। अनेनान्यदप्युपदिश्यते।

ब्रह्मचर्यादिसुनियमैर्मनुष्यैरेतत्त्रिगुणमायुः कर्तुं शक्यमस्तीति गम्यते'[3]।

एवंप्रकारेण महर्षिदयानन्दः त्र्यायुषं जमदग्नेः– इत्यस्य मन्त्रस्य ईश्वरप्रार्थनायुतां व्याख्यां विहितवान्। तस्य मतेन जमदग्निः चक्षुरुच्यते। (त्र्यायुषं जम-) हे जगदीश्वर! भवतः अनुग्रहेण अस्माकं प्राणादि-अन्तःकरणानां नेत्रादि-इन्द्रियाणां त्रिशतवर्षपर्यन्तं आयुः भवेत्। (यद्देवेषु) अत्र देवाः इत्यनेन विद्वांसः गृह्यन्ते। यथा विद्वत्सु विद्यादिशुभगुणाः सुदीर्घायुः च विद्यन्ते तथैव अस्माकमपि भवेदिति प्रार्थ्यते।
मनुष्यः ब्रह्मचर्यादि-उत्तमनियमानां पालनेन निजम् आयुः त्रिगुणं चतुर्गुणं वा कर्तुं शक्नोति अर्थात् त्रिशतवर्षाणि चतुश्शतवर्षाणि वा सुखपूर्वकं जीवितुं शक्नोति।

'अतोऽर्थाभिधायकैर्जमदग्न्यादिभिः शब्दैरर्थमात्रं वेदेषु प्रकाश्यते। अतो नात्र मन्त्रभागे हीतिहासलेशोऽप्यस्तीत्यवगन्तव्यम्। अतो यच्च सायणाचार्यादिभिः वेदप्रकाशादिषु यत्र कुत्रेतिहासवर्णनं तद् भ्रममूलमस्तीति मन्तव्यम्'[4]।
एवंप्रकारेण वेदेषु सत्य-अर्थ-वाचक-शब्दैः सत्यविद्यानां प्रकाशः क्रियते न तु लौकिक-इतिहासानां प्रकाशः क्रियते इति महर्षिदयानन्दस्य अभिप्रायः वर्तते। तथैव सायणादि-आचार्याः स्वरचित-भाष्य-ग्रन्थेषु यत्र यत्र वेदेषु इतिहासः वर्तते इति वर्णनं कृतवन्तः, तत्सर्वं भ्रममूलकमस्तीति अस्य अभिमतम्।
बृहद्देवताकारः सर्वानुक्रमणिरचयिता सायणाचार्यादयः च वेदभाष्यकाराः वेदम् ईश्वरीयज्ञानत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति। सायणाचार्यः स्वकीयवेदभाष्यस्य आरम्भे वेदानां विषये एवमुक्तवान्-

’यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्[5]॥

एवं सायणाचार्यः वेदान् परमात्मनः निःश्वसितान् ज्ञापयति। अनेन प्रतीयते यत् सायणाचार्यः अपि वेदानां नित्यत्वं मन्वानः अनित्यरूपः मनुष्याणाम् इतिहासः वेदे न सम्भवति इति मन्यते स्म। यतो हि सायणाचार्यः स्वयम् ऋग्वेदभाष्यस्य उपोद्घाते वेदे कस्यापि व्यक्तिविशेषस्य इतिहासः नास्ति इति वदति-

’यदप्युक्तं प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगान्मन्त्रस्य अनादित्वं न स्यादिति, तत्रोत्तरं सूत्रयति- उक्तश्चानित्यसंयोगः (जैमिनिसूत्रम्- १,२,५०) इति। प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः। तथा हि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसम्बन्धाभिधानहेतुकृत्य अनित्यदर्शनाच्च (जैमिनिसूत्रम्- १,१,२८) इति हेत्वन्तरं सूत्रितम्। तस्यायमर्थः- बबर प्रावाहणिरकामयत (तै.सं. ७,१,१०,२) इत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात् ततः पूर्वमसत्वात् पौरुषेयो वेद इति। तस्योत्तरमेवं सूत्रितम्- परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् (जैमिनिसूत्रम्- १,१,३१) इति। तस्यायमर्थः यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तम्। यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रम्। न तु तत्र अनित्यो बबराख्यः कश्चित् पुरुषो विवक्षितः। किन्तु बबर इति शब्दानुकृतिः। तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन् वायुरभिधीयते। स च प्रावाहणिः प्रकर्षेण वहनशीलः। एवमन्यत्राप्यूहनीयम्[6]।

एवंप्रकारेण ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते श्रीसायणाचार्यः स्वयं मीमांसाकारस्य मतं प्रमाणरूपेण प्रदर्शयति यत् वेदेषु अनित्यानां मनुष्याणाम् इतिहासः न सम्भवति इति। अनेन ज्ञायते यत् सायणाचार्यः स्वयं वेदानां नित्यत्वम् अपौरुषेयत्वं च स्वीकरोति। एवंप्रकारेण नित्येषु वेदेषु अनित्यस्य इतिहासस्य कल्पना न युक्ता इति विदुषां मतम् अवलोक्यते।

सन्दर्भ सूची

1. महाभारतम्, शान्तिपर्व- २३२,२४
2. महर्षिदयानन्दरचिता ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, वेदसंज्ञाविचारः
3. महर्षिदयानन्दरचिता ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, वेदसंज्ञाविचारः
4. महर्षिदयानन्दरचिता ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, वेदसंज्ञाविचारः
5. श्रीसायणाचार्यविरचिता ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृष्ठसंख्या- २
6. श्रीसायणाचार्यविरचिता ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृष्ठसंख्या- २९-३०
7. महाभारत, शान्तिपर्व, हिन्दी अनुवाद सहित, गीताप्रेस, गोरखपुर,
8. महर्षिदयानन्दरचित ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा, रामलीला मैदान, दिल्ली, १९८२
9. श्रीसायणाचार्यरचित ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी, १९८०